

Расында, солай ма еді? Жоқ, бекер сөз! Ол кездерде Қытай мен Жоңғар арасы қандай болса, қазақ пен жоңғар, Қытай мен қазақ арасы да сондай еді ғой (І.Есенберлин, Көшпенділер).

Сөйленімде сөйлеуші өткен тарихи жағдайға күдіктене отырып, ол ойына өзінің сенбейтіндігі, яғни олай емес екенін білдіруі берілген.

18) Жария (әлеуметтік) қарсылық (протест) – әлеуметтік мәселелерден көрінеді, ұранды формада келеді. Мысалы:

Сөнбесін күн, солмасын гүл! Хиросима қайталанбасын! «Семей-Невада» қозғалысы тоқтамасын! («Жас алаш»).

– *Талап етеміз, енді жұмысшылар намысын қорлау болмасын* (Ә.Сәрсенбаев).

Бұдан басқа да сөйлеу тілінде осы сияқты күдікті қарсылықты білдіретін мысалдар көптеп кездеседі.

Сонымен, біз жоғарыда қарсылық модальділігінің түрліше берілу құрылымдары (мысалдар) негізінде қарсылықтың түрлерін анықтадық. Алайда тілімізде бұдан басқа да қарсылықтың берілу жолдары түрліше болуы мүмкін.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Бондарко А.В. К проблематике функционально-семантических категории // Вопросы языкознания. – 1967. – №2
2. Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 440 б.

Әлімтаева Л.

филология ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың аға оқытушысы

Тарихова Қ.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 1-курс магистранты

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ЗАТТАНУДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Заттанудың маңызы тіл білімінде ғана емес, әдеби шығармаларда да байқалады. Тіл білімі әдебиетпен тығыз байланысты, егіз ұғым болғандықтан заттанудың тілге тигізген әсері әдебиеттің де беттерінен айқын көрінеді. Көркем әдебиетті талдау барысында тіл үнемі сөз болатыны белгілі. Оны оқырманға әсерлі, бейнелі қылатын да, жағымсыз қылатын да – тіл элементтері. Жылдар жиегі алмасқанымен, көркем әдебиеттің халықпен, халықтың тұрмысымен байланысы автор тілінің көркемдігі арқылы ашылатыны қай кезде де анық.

Қазіргі көркем әдебиетпен қатар көркемдік құндылықтар келді. Жаңа жүйе немесе жаңа тіл пайда болмағанымен, тілімізге жаңадан сөздер не тілдік бірліктер қосылып, тіліміз көркемдік жағынан байып жатқаны мәлім. Сол тұрғыдан заттану тіліміздегі жаңа құбылыстардың бірі ретінде танылып, автор ойын жеткізуде қолданылатын тілдік бірліктің қызметін атқарып келеді. Әдебиеттің басты мақсаты бейнелеу болғандықтан, жаңа атаулар да әдебиеттің көркемдік құралына айналады. Яғни қазіргі өмірді, қазіргі адамды бейнелеу барысында қаламгердің жаңа ұғым-түсініктерді, жаңа қолданыстарды қаншалықты қиюластыра қолдана алуына байланысты. Заттану арқылы қаламгер тілін байытудағы көркемдік қызметі ашыла бастады. Дегенмен бұл тұста заттану құбылысы бұрынғы көркем шығармаларда кездеспеді деген түсінік емес, қазіргі жазушылардың көркемдік сөз шеберлігіне енгізген жаңалықтарын зерттеу жұмысында сөз етпекшіміз. Заттанудың көркем шығарма тілінде атқаратын қызметі жазушылардың стильдік қолданыстары арқылы көрінеді. Себебі автор қолданысы, оның жеткізгісі келген бейнелі құрылымдары стилистиканың зерттеу нысанына жатады. Жазушы қолданған заттанған тұлғалардың барлығы оның образын, авторлық, даралық стилін аша түседі. Стильдік тұрғыда қарастыру бір салада ғана емес, прагматика, коммуникативтік

лингвистика, сөйлеу қызметінің теориясы, психоллингвистика, мәтін лингвистикасы, лингвистикалық поэтика, логика, когнитивтік лингвистика және тағы да басқа бағыттармен байланыстыра зерттеу мәселесі көтеріледі.

Көркем әдебиет стилі – әдеби шығарманың көркемдік формасын құрайтын ерекше стиль түрі. Көркем әдебиет стилі тек коммуникативтік қана емес, эстетикалық функцияны да қоса атқарады, сондықтан оның бойынан зерттеулер барысында әр түрлі ішкі, сыртқы құрылымдық өзгерістер, тіл мен ойлаудың танымдық қағидалары, ойлау процесінен пайымдау, талдау, көркемдеу сияқты әдіс-тәсілдер шығып отырады. Жалпыхалықтық тілден, ауызша әдеби тілден, ауызекі сөйлеу тілінен, ұлттық әдеби тілден негізі қаланған көркем әдебиет стилі өзінің көркемдік, құрылымдық, эстетикалық өрісін беруде өзгеше стильдік мәнер түзе алады. Демек, заттану құбылысын көркем әдебиет стилі тұрғысынан қарастыру арқылы жазушы немесе автор бейнесінен бөлек, артта қалған дәуірлерден алған белгілері мен танымдық, коммуникативтік және тағы да басқа тілдік қызметтерін ашып көрсете аламыз. Жазушы қолданған жаңа әдістер арқылы сол заманның бейнесімен қатар, оқырманның ойын, оқырманға түсінікті және үнемді жеткізудегі рөлін көре аламыз.

Тілдік феномен ретіндегі заттанудың стилистикалық мүмкіншіліктері туралы Х.Неталиев, М.Серғалиев, Р.Сыздыкова, А.Салқынбай және тағы да басқа ғалымдардың еңбектерінде берілген. Заттанудың стилистикалық тұрғыда басты қызметтерінің бірі – белгілі бір аталымның синонимдері, яғни атаудың әр түрлі қолданыста келуі. Синонимдер атаудың атрибутивтік қасиетін білдірумен қатар сындық мағына заттанып, қосымша экспрессивтік мағына үстейді:

***Қасқырлар** қойларды тамақтап қана кете берген, басқа жерлеріне ауыз да салмаған. «Апырай, бұлары несі?! – деп басы қатты, – **Көк бөрілер** кекшіл келеді деуші еді, бөлтіріктерін алып кеткенге өшіккен зой! Жыртқыш екеш жыртқыштың балаларын іздеп, кектеніп жүргенін қарашы! Құдай сақтасын, әйтеуір жүрістері суыт, кісі шошырлық!». Елубай **көкжалдың** бірте-бірте шабысын үдете түскенін байқады: «Жаңа ғана қисалаңдай басып бара жатыр еді, тіпті жақындатар емес қой, өзі! Бойын да тіктеп алған...». Алпыс екі айлалы түз тағысы оңайлықпен алдыра қояр деген, – деді өзіне-өзі жекіп, – «ақымақ бас – аяқтың соры» деген осы шығар. Малды иесіз қалдырып, ит-құс қуған немді алған. Теңізге жеткені – жетті, жетпегені желкесі үзіліп, **қорқаулардың** құлқынына түседі (Д.Рамазан «Көкжал»).*

Ғалымдардың пікіріне сүйенсек, заттану эллипсиспен тікелей байланысты, сондықтан оны кейде *эллипсистік заттану* деп атайды. Эллипсис – көркем шығармаларда сөйлеудің стилистикалық реңкін ашатын көркемдеуіш құралдың бірі. Көркем шығармада эллипсис көркем мәнерлілік, стилистикалық бояу, жанды образ беру мақсатында қолданылады. Анықтаманы аша түссек, эллипсисінің қызметі мынадай стилистикалық функциялармен байланысты: сөйлеу тілінің интонациясы, динамика, бейнелілік. Д.Әлкебаева «Қазақ тілінің прагмастилистикасы» атты еңбегінде экспрессивтілікті арттыратын сөйлемдердің қатарына: *жақсыз, толымсыз, эллипсис қатысқан және парцелляция құбылыстары арқылы жасалған сөйлемдерді* жатқызады [1, 77-б.]. Енді эллипсисінің көркем әдебиет тіліндегі қолданысы мен оған заттанудың тигізетін әсерін қарастырсақ. Ғалым Ж.Р.Әмірова эллипсистік заттануды жіктеп көрсеткен [2, 156-б.].

Заттану құбылысы көркем мәтін тілінде жиі қолданылады. Суреттеліп отырған көріністегі дүниелердің жай-күйінің өзгерісін көрсетеді. Мысалға Б.Нұржекеұлы «Сағынғаным-ай» әңгімесінде кейіпкерлердің сол мезетте орындап жатқан әрекеттері мен жай-күйін сипаттауда осы құбылыс қолданылған:

*Тау іші – тұнған сурет. Таңданып, тамсанып қана талай тамашаға тоқтай алмай келеміз. **Ересектеулер** алдыға екішеліп, жол бастап барады. Қарқ күліп, **алдағылар** ақтарылып келе жатқан соң, **арттағылар** да дабырлай сөйлеп, дамылсыз жүрістен **деміккендердің** де дымы ішінде.*

Келтірілген мысалда заттанып тұрған эллипсистер: *ересектеулер, алдағылар, арттағылар, деміккендер*. Мәтінде тауға шығып бара жатқан ауыл адамдарының жай-күйі суреттелген. Автор өз қолданысында сөз үнемділігімен қатар экспрессивтілігін де арттыра түскен. Егер жазушы *ересектеулер – ересек адамдар, алдағылар – алдағы адамдар, арттағылар – арттағы адамдар, деміккендер – деміккен адамдар* деп алатын болса, суреттелу мен мәтіннің берер экспрессивтілік сипаты өзгеше мәнде тұрар еді. Демек, жазушылар заттану құбылысын стилистикалық мақсатта қолданатыны белгілі. Бұл тек Б.Нұржекеұлы шығармашылығында ғана емес, көптеген жазушылардың авторлық стилінде көрініс тапқан:

Жарылған бас, шыққан көз, ат тұяғының астында қалған сардарлар, бетін қан жуған жаралылар көбейіп кетті (Ә.Байбол). Жол жиегінде өскендіктен, отын кесуге барғандар оған атын, есегін байлап кетеді (Н.Ораз). Онсыз да тығырықтан жол таппай амалы құрып отырған дастарқан басындағылар мынадай келеңсіз әңгіменің құдалар ауылына жетпей тынбайтынын ойлағанда әрқайсысы отырған-отырған орнында қара жерге кіріп кете жаздады (Д.Исабеков). Қазір бұл жер туристер орталығына айналған. Әсіресе, июнь, июль айларында киноға түсірушілер қаптап кетеді (Т.Әбдік).

Заттанған эллипсис жанды сөйлесімдегі кейіпкер ойын жеткізуде өзге интонация береді. Аталған қызмет көбіне көркем мәтіндегі диалогтарда көрініс табады. Мысалы:

– Сен қанша адамды тонадың?

– Сен екіншісің. Біріншісі кемпір болатын. Маған оны жолдан өткізіп жіберуін өтінді. Мен қалтасына қолымды салып, барлық пенсиясын ұрлап алдым (Ә.Байбол).

Бұл репликада заттанған сан есім екіншісің алдындағы оқиғамен байланыстыра суреттеліп тұр. Адамның өзіне қатысты қаратып айтылғандықтан, *екінші адамсың* деген тіркестегі заттық мағынадағы сөз түсіріліп қолданылып тұр.

Сөз эллипсистік қолданыс кезінде мағыналық жағынан үлкен аумақты қамтуы мүмкін. Сол себепті заттанған сын есім ойын ашық жеткізуде негізгі құралдың қызметін атқарады. Қазақ әдеби тілінде айрықша орны бар Абай, Шәкәрім, тағы да басқа жазушылардың шығармаларында бір бойына бірнеше әлеуметтік мәнді сыйдырып жеткізген сөздердің қолданысы мол болды. Мысалы:

*Өнер жоқ, ғылым жоқ,
Партия құған көп надан.
Іші айуан сыртты адам,
Көңілім қайтты жуаннан,
Бай-бағлан, қарадан.*

Келтірілген мысалдағы *надан, жуан, бай-бағлан, қара* заттанған сөздері тура мағынасында емес, заттану арқылы экспрессивтік, әлеуметтік қосымша мән үстеп тұр. Қазіргі көркем шығармаларда да мұндай сөздердің қолданысы орын алады. Мысалы:

– *Көресің ертең, шоқыншық, – деді жұдырығын түйіп (Т.Әсемқұлов «Тал түс»). Өңшең жақсы мен жайсаңдар бірге болдық. Мектептің директоры, орталықтан келген глаунай зоотехник, глаунай бухгалтер...*

Алғашқы мысалдағы *шоқыншық* сөзі адресаттың мінезін не болмысын емес, оның шығармада өзге ұлт өкілі екендігін соның ішінде орыс ұлтынан екендігін көрсетіп тұр. *Шоқыншық* деп айтуы орыс ұлтының басым бөлігі шоқынғандығы, сол кездегі қазақтарды да шоқындыру саясатын ұстанғандығын хабар береді. Ал келесі мысалдағы *жақсылар мен жайсаңдар* заттанған сөздері де адамның әлеуметтік статусын, атақ-дәрежесін көрсетіп тұр. Аталған сын есімдер адам мінезін сипаттау үшін қолданылса да, әлеуметтік тұрғыда басым сипатты қабылдап тұр.

Заттанудың қазіргі көркем шығармалардағы эллипсистік қолданысының келесі бір қызметі – жағымсыз кейіпкерлерді сипаттауда көрініс табуы. Төмендегі мысалдарда көркем шығармада өзге кейіпкердің монологы немесе диалогы арқылы жағымсыз кейіпкерді суреттейді:

– *Ой, оңбаған, ойын қарашы, қандай жаман* (Б.Нұржекеұлы «Сағынғаным-ай»). – *Өңшең, берекесіз, бейбастар, түге!* – *деді ашудан еріндері дірілдеп, жыларман боп тұрып* (Т.Нұрмағанбетов «Қорашылар»). *Өзің біл дегенде осылай ет деп не едім. Әй, бұдан асқан кісәпір, алаяқ жоқ шығар* (Т.Нұрмағанбетов «Шашубай»).

Аталған репликалардан біз адресанттың қарым-қатынасында адресатқа берген сындарын көре аламыз. Бұл сындар заттанып, өзгеше экспрессивтілік үстейді: *оңбаған (адам) – ниеті жаман адам, берекесіз (адам) – өнімсіз, мардымсыз, ісі алға баспайтын адам, бейбас (адам) – тентек, әдепсіз адам, кісәпір (адам) – қалтаны тонайтын ұры адам, алаяқ – айлакер, залым адам*. Демек, жазушы шығармаларында заттану арқылы жағымсыз образдарды ашып көрсетіп тұр.

Көркем шығармаларда заттану экспрессивтілікпен қатар стилистикалық бояу түзеді. Еркелету немесе жағымды мәнді коннотациялар арқылы сөйлемдегі заттанудың рөлі айқын көрінеді. Бұл теория жоғарыда айтылғандарға қарсы, яғни жағымды образдарға қаратыла қолданылады. Көркем шығармалардан мысал келтірсек:

Кеше ол «жар дегенде жалғызым, тіреуім, сүйеуім» деп жүрген баласынан айырылды. Есінен адасты (Ә.Байбол «Кұлдар патшалығы»). – *Құлыным-оу! – деп, Әжікен жығыла-сүріне жетіп бас салды. – Бұл қорлықты көрсеткенше, құдай мені неге алмады, жарығым-оу?!* (Б.Нұржекеұлы «Әй, дүние-ай»). – *Төрем, алтыным келді зой менің, – деп Бекет анам сияқты өзінен-өзі сөйлеп жүр* (Д.Исабеков «Бекет»).

Жоғарыда аталған мысалдар халықтың бай тілінің бір көрінісіне айналды. Бұл жердегі дәстүрлі коннотация заттық-логикалық, грамматикалық мағыналарға қосымша жұмсалына-тын экспрессивтік және стилистикалық мағына – стилистикалық коннотациялардың көрінісі. Аталған мысалдардың көбі сындық, атрибутивтік мағынамен тікелей қатысты сын есімдер болып саналады. Десек те есімшенің заттануы де сындық және экспрессивтілік мағына үстейді. Мысалы, Т.Нұрмағанбетовтің «Келін» шығармасындағы бас кейіпкер Тоқтастың өз жары – Нұршатты еркелеткен бейнелік коннотациясын алып қарауға болады:

- *Айналайын-н-н!* – *деді.*
- *Құдайдың бере салғаны...*
- *Жасағанның ие салғаны...*

Бұл мысалда кіршіксіз адал махаббатың көрінісін заттанған коннотациялармен көрсетіп тұр. Б.Нұржекеұлы әйел тақырыбын, махаббат тақырыбын көп қозғаған жазушылардың қатарынан болғандықтан, экспрессивті бояуы мол сөздердің кездесуі заңды.

Заттанудың автор қолданысындағы тағы бір стилистикалық ерекшелігі – мүсіркеуді, аяушылықты білдіретін коннотациялар. Қазіргі көркем шығармада бұл құбылыс мольнан ұшырасады:

Осы байғұстың маған неменеге құштар болып қалғанын бір құдайдың өзі білсін (Т.Әбдік «Парасат майданы»). – *Онда құдай сақтаған екен, жаным. Аптыққан сорлы сыртыңа сүрінген болды. Ауырмағаны – аман қалғаның* (Б.Нұржекеұлы «Әй, дүние-ай»). – *Әй, қу кедей, тарт тіліңді!* – *Сен бай екенсің зой, – деді Сәтбек әңгімеге килігіп* (Т.Әсемқұлов «Тал түс»).

Заттанудың көркем мәтін тіліндегі стилистикалық қызметін эллипсистен өзге тілдік бірліктермен де ашуға болады.

Қазіргі қазақ прозасының көш басында тұрған сатирик жазушылардың бірі – Тынымбай Нұрмағанбетов. Қазақ әдебиетінде өткір әрі жеңіл тілмен, ауыз әдебиетіне көбірек қалам тартқан, әзіл аралас зілмен жазылған көркем шығармаларымен толықтырған жазушылардың бірі. Жазушы шығармаларындағы басты мәселе – ауыл өмірі болғандықтан, көркемдік, бейнелі сөздері мен көріктеу амалдары да сол тарапты қамтиды. Жазушының тілдік тұлғасына заттанудың әсерін мына бір мысалдармен дәлелдеуімізге болады:

«Несін айтасың, балалары шеттерінен дөкей. Қолыңды жылы суға маласың да отырасың. Би де өзің, хан да өзің», – деген соң, Торғын да оңай көніпті («Ата қоныс»)

Үзіндідегі заттанған сөз – *дөкей*. Бұл сөз Н.Әшімбаева, Қ.Рысберген, Ж.Манкеевалар құрастырған «Қазақ әдеби тілінің он бес томдық» сөздігінің 4-томында *үлкен, зор, кесек*

мағыналарын білдіретін сын есім ретінде сипатталған [3, 98-б.]. Демек, автор қолданысындағы *дөкей* сөзі шығарма кейіпкерінің алып денелі әрі мансабы да шенді болғандығын көрсетеді. «Жігіттер» сөзінің түсіріліп айтылуы арқылы жасалған сөз үнемдеу тәсілі арқылы сөйлемге экспрессивті мән үстеп тұр.

Мынау – Бидайгүл кемпірдің отын қорасының орны. Жұдырықтай болып алып, екі аяқтының пысығы еді («Ата қоныс»).

Мысалдағы заттанған тіркес – *екі аяқтының пысығы*. Зат есімнің тәуелдік жалғау категориясын қабылдау арқылы *адам* сөзі *екі аяқтымен* алмастырылып экспрессивті мән үстеп тұр. Бұл жердегі негізгі мағына – адамдардың арасындағы ең алғыры. Демек, заттанудың кейіпкер тұлғасын ашуда да үлкен маңызы бар.

Төсек тартып бір жеті ғана жатты да дүние салды («Ата қоныс»).

Заттанған *жеті* метонимиясы апта атауын алмастырып тұр. Бұл жерде *жеті* сөзінің қолданысында сандық мағына болғанымен, *жеті* санын ашып тұрған жоқ.

Өйткені ұзынқұлақтан: «Сіздің бауда бәленше деген сиыршы немесе түгенше деген қойшы жайлап отыр екен», деген сөздерді жиі еститін («Ата қоныс»).

Ұзынқұлақ сөзіне «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» мынадай сипаттама берілген: байырғы қазақ қоғамындағы біреуден біреу есту арқылы тарайтын хабар, ақпарат алудың, ақпарат берудің коммуникативтік тәсілі [4, 287-б.].

Бәрінен бұрын Мұқаның ойынан Аймүйіз кетер емес. Қарайғанның бәріне көңіл аударады («Ата қоныс»).

Үзіндідегі *қарайған* – *қара* сөзімен емес, *қараңдаған* сөзімен байланысты. *Көз алдына көрінген нәрсенің бәрі* мағынасында қолданылып тұр. Бұл жерде зат есім емес, сын есімнің жасалуында танымдық қызмет жүзеге асып тұр.

Бұл дүниенің у-дуын одан әрі тыңдағым келмеді. Не деп тыңдаймын? Неме керек ол у-ду? Бәрібір ол у-дудың ішінде Қайыпбегімнің үні жоқ қой («Ата қоныс»).

Шығармада қолданылған *у-ду* сөзі дыбыс ұғымында емес, өмірдің күйбең түрлігін, күнделікті шуылдаған адамдарды бейнелеп тұр. Кейіпкер бейнесін ашу үшін өмірден түңіліп, жалғыз ұлынан айырылған Шынаркүлдің монологын қолданып тұр. Және сол монологта заттанудың түрлену қасиеті көрініс тапқан.

Көзіне жас алмайтын мұз жүректердің өзін ебіл-дебіл етіп жіберуші еді («Ата қоныс»).

Бұл қолданыстағы *мұз жүрек* тіркесі «еш нәрсеге жаны жібімейтін, тасжүрек адам» мағынасында қолданылып тұр. «Мұз жүректі адамдар» тіркесіндегі сындық мағынадағы сөз заттық мағынаға ауысып тұр.

Жазушының тіл көркемдігін «Сушы» әңгімесінен де байқауымызға болады:

Жаманқұл Мырзабекке қатты риза болып келеді. «Жаманқұлға шалдардың арасында не бар? Ентеллегенттерге қосылсын деді-ау. Айналайын Мырзакем-ай»... Осы Қатышпен екеуін тұздас-дәмдес еткен де Мырзабек еді. Бір ақ жаулықтының сәті түспей, Жаманқұл жүріңкіреп қалған. Шай ішкен шомбал қарасы шай құйып, перизаты кесені Жаманқұлға қарай ұзатып отырды.

Бірінші мысалдағы «*ентеллегент*» сөзі орыс тілінің «интеллегент» дегенінен алынған. Қазақшаға аударса, білімді немесе саналы, биік мансапты адамдарды суреттеп тұр. Шығарма желісінің маңызы да осында, қарапайым халық пен жоғарыдағы адамдарды ерекшелеп, бөлек суреттейді. Орыс тіліндегі сөзбен метонимиялық құбылысқа түсуі де сол себептен. Сөз, алдымен, дыбыстық өзгеріске түскен, одан соң «*ентеллегент адамдар*» тіркесіндегі екінші сөзді түсіріп қолданған. Ал келесі мысалдағы *ақ жаулықты* – заттық мағынадағы сөз, басыңқы сөзі түсіп қалу арқылы заттанған. Бұл жерде басты кейіпкерге жар іздеуде әлі қыз кездеспегендігін айтып, *жар* сөзін *ақ жаулықтымен* алмастырып тұр. Үшінші мысалдағы *шомбал* сөзі Т.Жанұзақ құрастырған «Қазақ есімдерінің анықтамалығы» сөздігінде «зор, ірі, жуан» деген мағынаны білдіреді [5]. Тура мағынасында емес, ауыспалы мәнде қолдану жазушы тілінің көркемдігін аша түседі.

«Қорашылар» әңгімесінде де заттанған тілдік бірліктер көптеп кездеседі:

«Беларусін» дарылдатып осы кезде Сунақбай да жетті. Ораз бен Ертай «біссімлдәні» темекі тартудан бастады. Жақа, сіз де дап-дардай болып, сөйлер сөзіңізді білмейді екенсіз. Біссімлдәні қой союдан бастағаныңыз не? Өй, жаман қара пұшық. Жігіт болдың ба-ей? Ойбай, мына Қалденіңнің әйелі не деген көкайыл еді.

Мысалдағы «Беларус» сөзі кейіпкердің тракторының өндірілген жерін айтып тұр. Бірақ шығармаға экспрессивтілік мән беруде сөз заттанып, шыққан жері номинативтік қасиет алып тұр. Келесі мысалдағы «біссімлдә» – қазақ танымына таныс, араб тілінің сөзі. Араб тілінен аударғанда бір нәрсенің бастауын, алғашқы тарапты білдіреді де барлық «Құран» сүрелерінің алғашқы жолында кездеседі. Автор қолданысында бұл сөз алғашқы ісін, бастауын дегеннің орнына жалпылама синекдоха ретінде қолданылып тұр. «Жаман қара пұшық» қолданысы – контексте кішкене балаға арналған тіркес. Пұшық, негізінен, баланың кішкентай кезінде болатын ауру аты, ал тіркесте жай ғана бала кезіндегі көрінісін метонимияға айналдырып тұр. Соңғы мысалдағы көкайыл сөзі Т.Бодаухан сөздігінде *долы, ашушаң* деген сындық мағына беретінін жазады. Автор қолданысында метонимиялық заттанған тұлға ретінде көрініс тапқан.

Сан қырлы тақырыпқа қалам тартқан жазушылардың бірі – Дулат Исабеков. Жазушы шығармаларындағы заттанудың стилистикалық қолданысы, соның ішінде көркемдеуіш тәсілдерден көрініс табуы жиі ұшырасады. Мысал келтірсек:

Айналайыным, мынаны жей қойшы, ана тасбауыр қанша айтқанмен ересек қой, оған бәрібір, – деп қоятын.

Алғашқы сөз жоғарыда атап кеткендей танымдық тұрғыдан халық санасымен тығыз байланысты болса, келесі сөз шығарма кейіпкерінің бейнесін ашу үшін қолданылған стилистикалық бейнелі сөз ретінде қолданылады. Шығарма кейіпкерінің өз анасына жаны ашымай, сөз қайтаруын тасбауыр сөзі арқылы суреттеп тұр.

Ана содырымның әйелі қандай болар екен... Анам ар жағын айта алмай тоқталып қалды.

Мысалдағы заттанған сөз тұңғыш ұлының бұзақы, сот қар екендігін көрсетіп тұр. Бұл сөз де кейіпкер бейнесін ашуда дәл қолданылған.

– Әуре болма, – деді әкем жай ғана. – Оны қоя тұр. Дудар ояу ма?

Аталған мысалдағы заттанған сөзде негізінен, сындық мағына бар. Шашы бұйра, үрпиген шашты адамдарды *дудар бас* деп атаған. Шығармада әкесі баласын еркелете атап тұр.

«Ай, үнің өшпейтін темір жақ едің, қане, көрсетші сол өнеріңді», – деп қояды әйелдер жағы екі күн бойы жеңгелерге қырғидай тиіп жүрген ұзын бойлы бұйра бас жігітке қарап.

Үзіндідегі мысалда «темір жақ» сөзі керісінше, үстеме мағынамен қолданылған. Негізінен, *темір* сөзі тыныш, бір қалыпты нәрсені сипаттауда қолданылса, шығармада қарсы мағынасында қызмет атқарып тұр.

Оқу-оқу деп жүріп, өзінің тәк-тәгінен қағажу қалып, еркіндеу ержеткен менің барлық мінезімді әкем сондықтан да жаратпайтын.

Аталған сөздің басты мағынасы *еркін жібермеу, тежеу* мағынасында қолданылған. Бұл жердегі «Тәк» одағайы бір іске өз наразылығын білдірген кезде қолданылады.

Онда сен түк білмейтін шикі екенсің.

Бұл сөз, көбіне, тағам немесе қолданысқа арналған белгілі тауар атауларына қолданылады. Сөздіктердегі мағынасы: «толық өңделіп бітпеген, кемеліне жетпеген» дегенді білдіреді. Жазушы шығармасында кейіпкердің істің байыбына бармай, әр нәрсені бір айта беретін қасиетін ашу мақсатында «шикі» сөзін қолданысқа енгізген.

Ондай әйелге қолың жетпесе, боркемік, жастығыңнан көр!

Сөздің дереккөздердегі негізгі мағынасы «бордай үгітілген, бос, осал» дегенге саяды. Шығармада да эллипсистенген, заттанған сөздер арқылы кейіпкер өз ағасының бос мінезін аталған сөз арқылы ашып, экспрессивтендіріп тұр.

Айтылып өткен мысалдардан бөлек жазушы стилінде қолданылатын стилистикалық бояуы жоғары сөздер өте көп. Өз шығармалары арқылы мейірім мен шапағатты, достық пен махаббатты әр адамның жүрегіне қасиетті қаламы арқылы қайта еге алды. Енді жалпы жазушы қолданысында кездескен заттану құбылысының санына назар аударсақ.

1-кесте. Д.Исабеков шығармаларындағы заттанған сөздердің қолданысы

Автор шығармалары	Қолданыстағы толық заттанған сөздер саны:	Қолданыстағы контекстік заттанған сөздер саны
«Бейтаныстар»	5	67
«Жасырынбақ»	7	41
«Өжет құстар»	5	51
«Бодау»	11	69
«Қарлығаштар»	4	39
«Мәңгілік қағида»	8	55
«Бекет»	7	46

Қай кезеңде болмасын жазушылардың шығармасы сол заманының айнасы іспеттес. Әдебиеттің дамуы тілмен, тілдің дамуы әдебиетпен тікелей байланысты. Қазіргі қазақ прозасы ұлттық мәдениеттің алып тірегі мен қадір-қасиетінің көрінісі іспеттес. Жазушы көкейіндегі, халық тұрмысындағы мәселелердің шығармаларда бейнеленуі қай заманда болмасын маңызды. Осылайша оқырман назарын аудартуда әрі шығармаларды көркемдік тұрғыда байытуда заттану маңызды рөл атқарады. Оның образ қалыптастырудағы, бейнелі, көркем сөз қолданыстарын жеткізудегі маңызы мен қызметі әлі де тың ізденістерге жол ашады.

Пайдаланылған еңбектер:

1. Әлкебаева Д. Қазақ тілінің прагмастистикасы. – Алматы, 2007. – 244 б.
2. Амирова Ж. Функциональные аспекты субституции в казахском языке. – Алматы, 2009. – 232 б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – 4-том. – Алматы, 2011. – 752 б.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – 14-том. – Алматы, 2011. – 800 б.
5. Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. – Алматы: Арыс, 2009. – 552 б.

Абитжанова Ж.

филология ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың доценті

**ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІК ТҮЗУ
НЕГІЗДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Тіл – ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келе жатқан, халықтың танымы мен мәдениетін, даналығы мен талғамын көрсететін баға жетпес қазына. Оның бойында сан ғасырлық аса бай ұжымдық тәжірибе көрінісі сөз байлығында сақталған. Бүгінгі таңда өз жалғасын тапқан сөздік жасау ісінде, тілдегі сөздерді толықтыру, сөз маржандарын сөздік қалпына түсіріп жинақтау, жүйеге салып, әрқайсысының мән-мағынасын ашып, халыққа ұсыну – қазақ тіл білімінде үздіксіз атқарыла беретін игілікті іс.

Түсіндірме сөздік бір тілдің негізгі сөз байлығын қамтып, сол тілдің әдеби тілінің нормасын түзеді. Түсіндірме сөздік жасаудың екі түрлі жолы бар: 1) тілдегі сөздер алфавит тәртібімен реестр түрінде беріледі; 2) сөздік ұя жүйесімен жасалады. Түсіндірме сөздіктің ұя жүйесімен жасалған түрі – В.И.Дальдің сөздігі [1]. Бұл сөздік кітаптың көлемін ықшамдау жағынан пайдалы (сөз саны аз, төркіндес топтастырылған сөздер, сөз төркіні). Көлем жағынан қарайлас, В.И.Дальдің сөздігінде 200 мыңнан астам сөз, ал Д.Н.Ушаковтың сөздігінде 85000 сөз қамтылған [2]. Сөзді ұялы сөздіктен іздеген қиын, сондықтан бүгінгі сөздіктерде ұя жүйесімен жасау кездеспейді. Түсіндірме сөздік түзуде сөздік құрамдағы сөздерді зерделеп, олардың стильдік айырмашылығын білу, тілдің лексикалық байлығын неғұрлым қамту өте маңызды болып келеді. Сөздікте күнделікті қарым-қатынаста жүрген сан алуан сөздер, олардың әртүрлі нұсқалары, жергілікті сөз байлығы, кәсіби лексика мен терминдер, көнерген және жаңа сөздер қамтылып, лексикалық, грамматикалық, стильдік мән-мағыналары біршама сипатталып, иллюстрациялық материалдар беріледі.